

Historical Development and Methodology of Ayatollah Khamenei's Quranic Interpretation in Mashhad

Seyyed Mahmoud Marvian Hosseini *

Assistant Professor Razavi University of Islamic Sciences Mashhad, Mashhad, Iran

Barat Mohammad Hedayati

Fourth level student of Khorasan Seminary, Imam Sajjad Institute, Mashhad, Iran

Abstract

One of the neglected aspects of the Quran-based interpretation of the Islamic Revolution is the history of its formation. Undoubtedly, understanding the activities of Ayatollah Khamenei related to Tafseer (interpretation) will reveal important dimensions of the history of interpretive movements. This research, through a comprehensive analysis, discovers the historical trajectory of the interpretive movement in Mashhad and presents a clear picture of Ayatollah Khamenei's efforts in shaping the Quran-based interpretation movement of the country. This study - using a combination of library and field methods - analyzes Ayatollah Khamenei's exegeses and oral memoirs. Also, for the sake of accuracy in historical sequence, Savak documents have been carefully examined. In the field method, after identifying Ayatollah Khamenei's students active in Tafseer during that period, their oral memoirs were received and analyzed. The findings of the research show that Ayatollah Khamenei was the initiator of the interpretive movement from 1968 to 1973, which was unprecedented in the entire country at that time. His Tafseer sessions and lessons in Mashhad began at a time when there were no serious and noteworthy lessons around in the seminary or among the general public. His Eminence offered three types of Tafseer methods during this period: official seminary interpretation, public student interpretation, and home interpretation. Highlighting the importance of fighting against cruelty in Tafseer, His Eminence's innovations in expressing interpretation, the trend-setting content of the interpretation, and the reinterpretation of fundamental Quranic concepts were among the most important features of Ayatollah Khamenei's Tafseer lessons and sessions. These very characteristics made His Eminence's Tafseer sessions the largest religious gatherings in the country at that time.

Keywords: Interpretive movements, Tafseer, Mashhad, Ayatollah Khamenei, interpretation.

---

* Email: marvian@razavi.ac.ir (Corresponding Author)

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۳، شماره ۱۰، پاییز ۱۴۰۳، صفحات ۸۵ تا ۱۱۴
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷

سیر تاریخی و روش‌شناسی تفسیر حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در مشهد

| سید محمود مرویان حسینی^{۱*} |

| برات محمد هدایتی^۲ |

چکیده

از جمله مباحث مغفول در جریان‌سازی قرآنی تفسیری انقلاب اسلامی، تاریخچه شکل‌گیری این جریان است. بی‌شک شناخت فعالیت‌های تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، ابعاد مهمی از تاریخچه جریان‌های تفسیری را آشکار خواهد کرد. پژوهش حاضر با تحلیلی گسترده، سیر تاریخی جریان تفسیری مشهد را کشف و تصویر روشنی از تلاش‌های معظم‌له در جریان‌سازی قرآنی تفسیری کشور ارائه می‌کند. تدوین این پژوهش با ترکیب دواروش کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است. در روش کتابخانه‌ای، علاوه بر تحلیل متون تفسیری معظم‌له و خاطرات شفاهی ایشان، از خاطرات شفاهی چاپ‌شده توسط دیگران نیز استفاده شده است. همچنین برای دقت در سیر تاریخی، اسناد و مدارک ساواک موشکافانه بررسی شده است. در روش میدانی نیز بعد از شناسایی شاگردان تفسیری ایشان در آن دوران، خاطرات شفاهی آن‌ها دریافت و تحلیل گردید.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۴۷ تا ۵۳ آغازگر جریان تفسیری بودند که در آن زمان در تمام کشور بی‌نظیر بود. جلسات و دروس تفسیری ایشان در مشهد در دورانی آغاز شد که درس تفسیر جدی و قابل‌توجهی در حوزه و عموم مردم وجود نداشت. معظم‌له در این دوران سه‌گونه تفسیر ارائه می‌کرد: تفسیر رسمی حوزوی، تفسیر عمومی دانشجویی و تفسیر خصوصی خانگی. رویکرد مبارزاتی در تفسیر، ابتکارات ایشان در بیان تفسیر، جریان‌سازی بودن محتوای تفسیر و بازخوانی مفاهیم بنیادین قرآنی، جزء مهم‌ترین امتیازات دروس و جلسات تفسیری ایشان بوده است. همین ویژگی‌ها، جلسات تفسیری ایشان را به بزرگ‌ترین اجتماعات مذهبی کشور در آن دوران تبدیل کرده بود.

واژگان کلیدی: جریان‌های تفسیری، تاریخچه تفسیر، تفسیر مشهد، آیت‌الله خامنه‌ای، تفسیر مبارزاتی.

۱. استادیار دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد، مشهد، ایران

Email: marvian@razavi.ac.ir

*

۲. دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه خراسان، مؤسسه تخصصی امام سجاد علیه‌السلام، مشهد، ایران

Email: mhedayati.ir@gmail.com

مقدمه

جریان تفسیری مشهد، یکی از مهم‌ترین جریان‌های تفسیر در تاریخ انقلاب اسلامی است. هرچند از دوران سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۷۵ش) جریان تفسیر اجتماعی معاصر آغاز شد؛ اما جریان تفسیر اجتماعی با رویکرد مبارزاتی کمتر مورد توجه بود. شاید آیت‌الله خامنه‌ای خود گمان نمی‌کرد آنگاه که به‌خاطر رسیدگی به بیماری پدر، در سال ۱۳۴۳ از قم به مشهد باز می‌گردد، در ۳۰ سالگی پایه‌گذار یک جریان مهم تفسیری در مشهد و سپس در شهرهای دیگر شود. جلسات، سخنرانی‌ها و دروس تفسیر و قرائت قرآن که علاوه بر ایجاد یک جریان علمی، سبب ایجاد جریان انقلابی نیز می‌شد. جلسات و دروس تفسیری که در آن زمان نظیر نداشت. این جریان تفسیری که از آن به نام «تفسیر مبارزاتی» یاد می‌کنیم، چنان کارآمد بوده است که در کنار ویژگی‌ها و امتیازات شخصیتی و علمی آیت‌الله خامنه‌ای موجب شد، او را خمینی مشهد بنامند (بهبودی، ۱۳۹۲: ۵۳۳).

آیت‌الله خامنه‌ای بعد از انقلاب اسلامی نیز تفسیر را ادامه داد و قرآن را با رویکرد انقلابی تفسیر کرده است. با وجود این سبک تفسیری، در کنار نبوغ قرآنی و دیگر فعالیت‌های تفسیری، می‌توان ایشان را به حق، یک «رهبر قرآنی» نامید؛ چیزی که در سده‌های اخیر از زمان سیدجمال‌الدین اسدآبادی به بعد، همگی آرزوی آن را داشتند. همچنین آراء، اندیشه‌ها، بیانات و رفتارهای ایشان بیانگر این است که ایشان جزء معدود شخصیت‌هایی می‌باشد که دارای «ذهن قرآنی» است (هدایتی، ۱۴۰۰: ۱۰ و ۱۱).

در دوره معاصر نیز با نگاهی اجمالی به بیانات آیت‌الله خامنه‌ای درمی‌یابیم که ایشان در طول این سال‌ها، تنها در سخنرانی‌های عمومی خود تقریباً از «تمام سوره‌های قرآن کریم»، آیاتی را استفاده کرده‌اند. علاوه بر اینکه برخی آیات را ده‌ها بار در سخنرانی‌های خود تکرار کرده‌اند. این حجم استفاده از آیات قرآن غیر از آیاتی است که در درس‌های تخصصی تفسیر، خارج فقه و مباحث علمی ایشان استفاده شده است.

پژوهش حاضر به بررسی سوابق و سیر تاریخی دروس و جلسات تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای در بین سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۳ در مشهد مقدس می‌پردازد.

شایان ذکر است تاکنون پژوهش‌های اندکی درباره تاریخچه زندگی آیت‌الله خامنه‌ای نگاشته شده است. کتاب‌هایی مانند شرح اسم، نوشته هدایت‌الله بهبودی؛ مسجد رهبر، نوشته مرتضی انصاری زاده؛ خون دلی که لعل شد، خاطرات خودگفته آیت‌الله خامنه‌ای و ویراستاری محمدعلی

آذرشب؛ از نیمه خرداد، نوشته مصطفی غفاری؛ روایتی از زندگی و زمانه حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، نوشته جعفر شیرعلی نیا برخی از این کتاب‌ها هستند.

هرچند در این پژوهش از منابع مذکور استفاده شده است؛ اما هیچ‌کدام درباره موضوع کنونی و سابقه و سیر تاریخی تفسیر معظم‌له نگاشته نشده است.

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای نیز در طول سال‌های متمادی، مصاحبه‌ها و یادداشت‌های متعددی را نیز منتشر نموده است؛ اما با تمام ارزشمندی این تلاش‌ها، به‌جرات می‌توان گفت آنچه در این مقاله به نگارش درآمده است، نخستین مقاله جامع و مبسوط درباره این موضوع می‌باشد که سعی کرده با دقت زیادی این سیر تاریخی را به تصویر بکشد.

روش تحقیق

تدوین این پژوهش با ترکیب دو روش کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است. در روش کتابخانه‌ای، علاوه بر تحلیل متون تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای و خاطرات شفاهی ایشان، از خاطرات شفاهی چاپ‌شده توسط دیگران نیز استفاده شده است. همچنین برای دقت در سیر تاریخی، اسناد و مدارک ساواک موشکافانه بررسی گردیده است. در روش میدانی نیز پس از شناسایی شاگردان تفسیری معظم‌له در آن دوران، ابتدا مصاحبه‌ها انجام شد. سپس تمام داده‌ها استخراج، تحلیل و سازماندهی گردید، درنهایت تعارضات بین اسناد، مدارک و مصاحبه‌ها برطرف شد.

یکی از مشکلات مهم در فرایند این پژوهش، تعارضات بین اسناد مکتوب و شفاهی و نیز تعارضات آن‌ها با بین مصاحبه‌های مؤلفان با شاگردان آیت‌الله خامنه‌ای بود. درعین حال با جست‌وجوهای طولانی و باحوصله، مباحثات مؤلفان و تطبیق‌های گسترده با منابع مختلف، این تعارضات تا حدود زیادی برطرف گردید و در موارد اندک باقی مانده، هر دو قول ذکر شده است.

ساختار تحقیق

ساختار پژوهش کنونی بارها بررسی و تغییر یافته است. این پژوهش ابتدا در ساختارهای متفاوتی انجام شده بود. مانند ساختار زمانی، ساختار مکانی، ساختار موضوعی، ساختار شیوه تفسیری، ساختار نوع فعالیت‌ها؛ اما درنهایت همه این ساختارها در یکدیگر تلفیق شده و به یک ساختار ترکیبی (ساختار موجود) دست یافتیم.

در این ساختار ابتدا سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۷ را به سه دوره تقسیم کردیم. دوره نخست، از سال ۴۳ تا ۴۷؛ دوره دوم از سال ۴۷ تا ۵۳؛ دوره سوم از سال ۵۳ تا ۵۷. هر کدام از این دوره‌ها براساس منطق خاصی تدوین شده است. بعد از آن در دل هر یک از دوره‌ها، فعالیت‌های کلی دسته‌بندی گردیده و در دل هر کدام به فعالیت‌های جزئی‌تر پرداخته شده است. همچنین در دل سال‌های ۴۷ تا

۵۳ تقسیم دیگری براساس موضوعات و مکان‌های تفسیری صورت گرفت که به سه قسم تفسیر رسمی، دانشجویی و خانگی پرداخته شده است. این تقسیم نیز براساس منطق خاصی طراحی گردیده است.

شایان ذکر است مقاله حاضر به دو بخش سیر تاریخی و سابقه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای در مشهد مقدس و شخصیت‌شناسی و روش‌شناسی تفسیری معظم‌له می‌پردازد. درعین حال مباحث بخش دوم نیاز به پژوهش‌ها و مقالات گسترده‌تری دارد.

۱. تاریخچه دروس و جلسات تفسیر

آیت‌الله خامنه‌ای بعد از ۶ سال اقامت در قم و استفاده از درس اساتید بزرگی مانند آیت‌الله بروجردی، امام خمینی (ره)، علامه طباطبائی و دیگر بزرگان، در سال ۱۳۴۳ به مشهد بازگشت. از همان ابتدای ورود به مشهد، اصلی‌ترین برنامه معرفتی مبارزاتی ایشان تا وقوع انقلاب اسلامی، برگزاری جلسات و دروس تفسیر بود. برنامه‌ای که بعد از انقلاب نیز ادامه یافت.

ایشان درباره فعالیت‌های خود در این دوره زمانی می‌نویسد:

«سال ۴۳ به مشهد برگشتم و ضمن ادامه شرکت در دروس عالی حوزه، به تدریس سطوح عالی و تفسیر اشتغال یافتم. مهم‌ترین اشتغال من در این سال‌ها (۴۳ تا ۴۶) فعالیت‌های پایه‌ای (ایدئولوژیک و سیاسی) در سطح حوزه و دانشگاه و به تدریج بعدها در سطح کلی جامعه در مشهد بود» (خامنه‌ای، ۱۳۶۲: ۷-۱).

برنامه‌های تفسیری ایشان در دوران مذکور، به سه دوره زمانی تقسیم می‌شود. مهم‌ترین این دوره‌ها، بین سال‌های ۴۷ تا ۵۳ است که خود دارای سه نوع درس تفسیر می‌باشد. در ادامه، این سیر تفسیری را براساس ترکیب ساختار مکانی، زمانی و موضوعی تبیین می‌کنیم.

الف) دوره زمانی سال‌های ۴۳ تا ۴۷

فعالیت قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای در این دوره، جلسه تفسیر برای بازاریان پائین خیابان (یکی از محله‌های معروف مشهد) بود. این جلسات از سال ۱۳۴۳ شروع شد و خیلی زود به «جلسه پائین خیابان» شهرت یافت (بهبودی، ۱۳۹۲: ۲۰۰).

بازاریان مشهد از آیت‌الله خامنه‌ای دعوت کردند که قرآن را برای آن‌ها تفسیر کند و ایشان با شرایطی پذیرفت. آغاز این جلسات مصادف با ماه مبارک رمضان بود و ایشان تفسیر سوره مبارکه مائده را شروع نمود (بهبودی، ۱۳۹۲: ۲۰۱).

ایشان در یکی از مصاحبه‌ها درباره این جلسات می‌گوید:

«از سال ۴۳ چندین اقدام من کردم. یک اقدام، شروع یک درس قرآن بود که درس تفسیر بود، برای یک عده‌ای از مردم که جوان‌ها، دانشجویها و محصلین... می‌آمدند، بعد درس‌هایی در حوزه شروع کردم؛ درس‌های فقه و اصول برای طلاب» (خامنه‌ای، مصاحبه، ۱۳۶۰/۰۷/۱۹، <https://khl.ink/f/20614>).

مرحوم شمعقدری یار دیرین آیت‌الله خامنه‌ای یکی از این بازاریان است. او می‌گوید: «سال ۱۳۴۳ من با تفسیر قرآن حضرت آقا آشنا شدم.» (مهرداد، ۱۴۰۱: ۵۲).

این جلسه تفسیری فقط یک ماه طول کشید. دلیل آن، سفرهای تبلیغی متعدد ایشان به مناسبت‌های مختلف (به‌ویژه در ماه مبارک رمضان و ماه محرم) به شهرهای دیگر (به‌ویژه تهران) بود.

ب) دوره زمانی سال‌های ۴۷ تا ۵۳

فعالیت اصلی تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای مربوط به سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۳ است. هرچند سفرهای تبلیغی همچنان تا سال ۱۳۵۰ ادامه داشت؛ اما جلسات تفسیری ایشان به تدریج گسترش پیدا کرد.

آیت‌الله خامنه‌ای در این دوره زمانی، سه گونه فعالیت تفسیری داشتند. مهم‌ترین آن‌ها درس تفسیر رسمی حوزوی بود. سپس در کنار آن، جلسه تفسیر دانشجویی را راه انداخت. در کنار این دو، جلسات تفسیری خانگی نیز برقرار بود.

ایشان درباره این سه محور تفسیری می‌فرماید:

«در سال‌های میانه ۵۰ و ۵۳ فعالیت‌های حاد اسلامی و مبارزات پنهانی و نیز مبارزات پایه‌ای انقلابی در مشهد بر محور تلاش‌هایی دور می‌زد که در سه مسجد، کرامت، امام حسن و میرزا جعفر انجام می‌یافت. مهم‌ترین کلاس‌های عمومی درس‌های تفسیر و ایدئولوژی من در این سه مسجد تشکیل می‌شد و هزارها نفر را در هر هفته با تفکر انقلابی اسلام آشنا می‌کرد.» (خامنه‌ای، ۱۳۶۲: ۷-۱).

در ادامه هر یک از این دروس و جلسات را به تفصیل شرح می‌دهیم.

۱. درس تفسیر رسمی

برنامه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۴۷ آغاز درس تفسیر رسمی برای عده‌ای از طلاب حوزه علمیه مشهد بود که به تدریج به بزرگ‌ترین درس تفسیر کشور تبدیل شد. هرچند سفرهای تبلیغی ایشان و زندان‌های ساواک سبب تعطیلی موقت این درس می‌گردید؛ اما این درس تا سال ۱۳۵۳ ادامه داشت.

این درس تفسیر به پیشنهاد خود آیت‌الله خامنه‌ای و با ۲ نفر از طلاب حوزه مشهد (انصاری زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۶) و از مسجد صدیقی‌ها آغاز شد (بهبودی، ۱۳۹۲: ۳۱۱). این مسجد به

آذربایجانی‌ها و مسجد ترک‌ها نیز معروف بود. مسجد در وسط بازار قرار داشت و پدر ایشان، مرحوم آیت‌الله سید جواد خامنه‌ای در آنجا نماز می‌خواند.

یکی از شاگردان در این باره می‌گوید:

«آقا وقتی برای کمک به زلزله فردوس تشریف می‌برند، یک عده از طلبه‌ها مانند شهید کامیاب، مرحوم اسدی و... با آقا آشنا می‌شوند. بعد از برگشت، به پیشنهاد آقا یا آن طلبه‌ها، در مسجد ترک‌ها، نخستین جلسات تفسیری را شروع کردند. خود آقا به من می‌فرمودند که من اول که تفسیر را شروع نمودم، با دو نفر شروع کردم. یکی آقای داوودی و یکی آقای اسدی.» (مصاحبه، تقوی‌فر، ۱۴۰۲).

مرحوم حجت‌الاسلام اسدی، در یکی از خاطراتش می‌گوید:

«به سایر طلبه‌ها می‌گفتم جلسه تفسیر قرآن است... آن‌ها از طریق ما با آیت‌الله خامنه‌ای آشنا شدند، مثلاً آقای فرزانه از طریق ما مرتبط شدند» (انصاری زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۸).

درباره چگونگی آغاز این درس، نقل دیگری نیز وجود دارد. حجت‌الاسلام فرزانه و شهید کامیاب بعد از زلزله فردوس به آیت‌الله خامنه‌ای پیشنهاد درس اخلاق می‌دهد؛ اما ایشان پیشنهاد درس تفسیر را به‌عنوان جایگزین ارائه می‌کند (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). وی این جریان را در جای دیگری نیز نقل می‌کند (جلسه رونمایی از تفسیر سوره براءت در دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۴۰۱/۳/۱۴، <http://khorasannews.com/?nid=209&pid=7&type=056>).

درباره مکان آغاز درس تفسیر نیز نقل دیگری نیز وجود دارد. حجت‌الاسلام فرزانه معتقد است، آغاز درس تفسیر ابتدا از مسجد قبله بود. وی می‌گوید:

«این جلسات با حضور ۵ یا ۶ نفر از مسجد قبله شروع شد؛ یعنی در حقیقت آغاز درس تفسیر ایشان در مشهد، از مسجد قبله بود» (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). وی این جریان را جای دیگر نیز نقل می‌کند (جلسه رونمایی از تفسیر سوره براءت در دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۴۰۱/۳/۱۴، <http://khorasannews.com/?nid=pid=7&type&۲۰۹۵۶۰>).

به‌هرحال درس تفسیر حوزه مشهد با حضور طلاب جوانی به‌نام آقایان اسدی، داوودی، عجم، فرزانه و شهید کامیاب (به‌عنوان افراد حلقه اولیه این درس) آغاز می‌شود.

این درس در شرایطی آغاز می‌شود که در آن دوران و در مشهد، هیچ درس تفسیر جدی و قابل توجهی در حوزه برای طلاب و نیز برای عموم مردم برگزار نمی‌شد. به‌عبارتی آیت‌الله خامنه‌ای آغازکننده این جریان و یگانه‌تاز عرصه تفسیر در مشهد بود. بعد از این حرکت تفسیری در سال ۱۳۴۷ بود که یکی از عالمان مشهد به‌نام مرحوم آیت‌الله میرزا جواد تهرانی، جلسات تفسیری را برای بازاریان شروع کرد.

آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌گوید:

«بعد از اینکه من درس تفسیر را شروع کردم... یک درس تفسیر ارزنده خوبی از طرف یکی از علمای بزرگ مشهد شروع شد. لکن تا آن زمانی که ما شروع کردیم درسی نبود» (خامنه‌ای، مصاحبه، ۱۳۶۰/۰۷/۱۹، <https://khl.ink/f/20614>).

آغاز درس تفسیر برای طلاب، از سوره مائده بود. این برای دومین بار بود که ایشان سوره مائده را تفسیر می‌کردند. وی این سوره را نخستین بار سال ۱۳۴۳ برای بازاریان به طور عمومی (جلسه معروف به تفسیر پائین خیابان) و بار دوم به صورت تخصصی برای طلاب حوزه مشهد تفسیر نمودند.

آیت‌الله خامنه‌ای درباره انتخاب این سوره برای تفسیر می‌گوید:

«بعدها هم که درس تفسیر در مشهد شروع کردم در سال ۴۷ برای طلاب... که تا اواخر هم ادامه داشت چند سال، از سوره مائده شروع کردم... و بعد هم انفال... بود.» (بهبودی، ۱۳۹۲: ۳۱۱).

با دعوت چهره‌به‌چهره حلقه اولیه شاگردان از طلاب دیگر، به تدریج فضای مسجد پُر از جمعیت شد. آیت‌الله خامنه‌ای به برخی شاگردان پیشنهاد دادند مکان وسیع‌تری را تدارک ببینند.

این درس صبح‌های زود و حدود ساعت ۷ روزهای تعطیلی دروس رسمی حوزه یعنی پنجشنبه‌ها و جمعه‌ها برگزار می‌شد. (بهبودی، ۱۳۹۲: ۵۰۰ و ۵۱۱)؛ مصاحبه شوندگان نیز همین زمان را بیان کردند. همچنین در روزهای تعطیل حوزه مانند ایام شهادت و وفات و ولادت و... نیز این درس برقرار بود (مصاحبه، تقوی‌فر، ۱۴۰۱).

شایان ذکر است این درس بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ به دو دلیل، کم‌وبیش به تعطیلی کشانده می‌شد. نخست: سفرهای متعدد تبلیغی معظم‌له به تهران. دوم: مانع تراشی‌های ساواک و زندانی شدن‌های مکرر ایشان.

آیت‌الله خامنه‌ای از ۴ مهر تا ۲۲ آبان سال ۵۰ (مصادف با ماه رمضان) به مدت حدود ۵۰ روز، زندانی می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۶) و بلافاصله پس از آزادی در سال ۱۳۵۰ درس تفسیر را خود را در پائیز همان سال ادامه می‌دهد (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۵۸) با این تفاوت که اولاً بعد از چندین سال، این بار به سفر تبلیغی تهران نمی‌رود و ثانیاً این درس به مدرسه میرزا جعفر منتقل می‌شود. آیت‌الله خامنه‌ای در این مدرسه سوره انفال را شروع کرد و بعد از آن در اوایل فروردین تا بهمن ۱۳۵۱ سوره برائت را تفسیر نمود (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۵).

نکته مهم اینکه مخاطب اصلی این درس، طلاب حوزه مشهد بودند که به دلیل تبلیغات چهره‌به‌چهره طلاب حلقه اولیه، تعداد طلبه‌ها به حدود ۱۵۰ نفر رسیده بود. در سال ۱۳۵۱ به تدریج با حضور پرشورتر طلاب و نیز اضافه شدن دانشجویان، جمعیت این درس به حدود ۵۰۰ تا ۶۰۰

نفر و گاهی به ۷۰۰ نفر رسید (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). این حجم از جمعیت برای درس تفسیر یک طلبه جوان، شگفت‌انگیز و در بین حوزه‌های علمیه و جلسات کشوری بی‌نظیر بود. با این حال ساواک همیشه برای درس ایشان مزاحمت ایجاد می‌کرد تا جایی که گاهی در مدرسه را می‌بست و طلاب بیرون مدرسه می‌نشستند (مصاحبه، تقوی‌فر، ۱۴۰۲). همچنین دستور داد یکی دو خبرچین دائم در اطراف او باشند و گفتار و کردارش را گزارش کنند. این سازمان معتقد بود: «این شخص بالاخره باید از حوزه علمیه طرد شود. فردی ناراحت و غیرقابل اصلاح است» (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۵۸).

در نهایت دستگاه امنیتی رژیم پهلوی این درس را تعطیل کرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۵). بعد از این تعطیلی، آیت‌الله خامنه‌ای درس تفسیر خود را در سال ۱۳۵۲ به مسجد قبله منتقل نمود و چند ماه در آنجا به ادامه تفسیر مشغول شد (مصاحبه، نوایی، ۱۴۰۲). درس تفسیر در مسجد قبله همچنان ادامه داشت و روزبه‌روز به جمعیت شرکت‌کنندگان اضافه می‌شد تا جایی که به خاطر کمبود فضا و کارشکنی ساواک، دوباره به مدرسه میرزا جعفر بازگشت (مصاحبه، نوایی، ۱۴۰۲).

آیت‌الله خامنه‌ای در سال ۱۳۵۳ در حال تفسیر آیات ۱۱ و ۱۲ سوره یونس بود (مصاحبه، نوایی، ۱۴۰۲) که در ۲۰ دی ۵۳ دستگیر و به زندان تهران منتقل شد (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۸)، اما بعد از بازگشت در اوایل شهریور ۵۴ (بعد از حدود ۸ ماه زندان)، ساواک درس تفسیر ایشان را تعطیل می‌کند و دیگر هیچ‌گاه اجازه برگزاری هیچ درسی را نمی‌دهد (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۸) و این‌گونه درس تفسیر رسمی مدرسه میرزا جعفر برای همیشه تعطیل می‌شود. یکی از نکات مهم و جالب توجه این درس، ضبط دروس تفسیر بود. یکی از شاگردان درس ایشان در مدرسه میرزا جعفر درباره شیوه ضبط دروس تفسیر می‌گوید:

«من ضبطی داشتم و این‌ها را پیاده می‌کردم... تفاوت درس مدرسه میرزا جعفر این بود که مرتب ضبط می‌شد و پیاده می‌گشت. اما جلسات قبل ضبط نمی‌شد؛ از این رو ضبط و پیاده کردن کلمه‌به‌کلمه درس ایشان از مدرسه میرزا جعفر شروع گردید... پول هم نداشتیم نوار بیش‌تر بخریم. یک نوار بود روی همان ضبط می‌کردیم و پیاده می‌نمودیم و دوباره روی همان ضبط می‌کردیم. ضبط می‌نمودیم و بعد از ابتدا تا انتها صحبت‌های آقا را کامل پیاده می‌کردیم.» (مصاحبه، ربانی‌راد، ۱۴۰۲).

در بین سوره‌هایی که پیاده شده بود، نوشته‌های سوره انفال دست ساواک افتاد؛ اما نوشته‌های سوره برائت باقی ماند. در سال‌های معاصر اساتید محترم دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد محتوای تفسیر این سوره را جمع‌آوری، تدوین و منتشر کردند؛ بنابراین همه آنچه در کتاب تفسیر

سوره برائت که اکنون توسط دانشگاه علوم اسلامی رضوی در مشهد به چاپ رسیده است، همان مطالب آیت‌الله خامنه‌ای در درس تفسیر می‌باشد و هیچ چیز فروگذار نشده است (مصاحبه، ربّانی‌راد، ۱۴۰۲).

۲. جلسه تفسیر عمومی

دومین فعالیت تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای که هم‌زمان با درس تفسیر رسمی مدرسه میرزا جعفر برگزار می‌شد، جلسه‌ای بود که ابتدا در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام شکل گرفت و سپس به مدت ۴ ماه به مسجد کرامت منتقل گردید و بعد از تعطیلی مسجد کرامت، دوباره به مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام بازگشت و در نهایت در سال ۵۴ توسط ساواک تعطیل شد. از آنجاکه اغلب شرکت‌کنندگان در این جلسه تفسیر دانشجویان بودند، بعدها به نام جلسه تفسیر دانشجویی نام گرفت؛ هرچند طلاب نیز در آن شرکت می‌کردند.

شایان‌ذکر است آیت‌الله خامنه‌ای در مسجد امام حسن علیه‌السلام و مسجد کرامت، جلسه تفسیر رسمی به معنای مصطلح نداشتند. تفسیر رسمی، همان درس مدرسه میرزا جعفر بود (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲) و در این دو مسجد، اصول فکری را براساس آیات قرآن تبیین می‌نمودند. دانشجویان شرکت‌کننده نیز باهدف درس تفسیر حوزوی در این جلسات شرکت نمی‌کردند؛ بلکه به دنبال خط‌مشی مبارزاتی بر اساس قرآن بودند.

این جلسه تفسیر، خود به سه دوره زمانی تقسیم می‌شود که در ادامه به هر یک می‌پردازیم.

۱- آغاز از مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام

آیت‌الله خامنه‌ای در سال ۱۳۴۸ پیش‌نمازی مسجد تازه‌تأسیس امام حسن مجتبی علیه‌السلام را قبول کرد. در ابتدا بین نماز مغرب و عشاء ۲، ۳ دقیقه می‌ایستاد و سوره‌های کوچک را ترجمه و شرح می‌کرد. بعد از گذشت مدتی، این زمان تبدیل به ۵ دقیقه و گاهی ۱۰ دقیقه شد (مصاحبه، فتّاحی، ۱۴۰۲)، تا اینکه تبلیغ چهره‌به‌چهره دانشجویان معدود حاضر در نماز ایشان، موجب شد در پائیز ۱۳۵۱ شمع تفسیر قرآن در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام روشن شود (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۵۰).

آیت‌الله خامنه‌ای درباره فلسفه تشکیل این درس تفسیر می‌گوید:

«... دیدم که جوان‌های دانشجو کمتر می‌توانند به این درس طلبه‌ها که در حوزه علمیه و در مرکز حوزه، مدرسه میرزا جعفر آن روز، تشکیل می‌شد که مرکز و قلب حوزه علمیه بود، کمتر می‌توانند آنجا بیایند، من یک درسی مخصوص دانشجویان شروع کردم.» (خامنه‌ای، مصاحبه، <https://khl.ink/f/20614>، ۱۳۶۰/۰۷/۱۹).

به تدریج استقبال از این جلسه نیز به شدت زیاد شد. با اوج‌گیری جلسات تفسیر در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام و حضور پرشور دانشجویان، درس تفسیر مدرسه میرزا جعفر بیش‌تر به حضور طلاب اختصاص یافت و آن درس نیز همچنان ادامه یافت.

جلسات تفسیر مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام شب‌های جمعه برگزار می‌شد (مصاحبه، فتّاحی، ۱۴۰۲). در نقل دیگری صبح‌های جمعه ذکر گردیده است (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۷۳). هرچند در طول هفته، برنامه شرح چند دقیقه‌ای آیات در بین نماز مغرب و عشاء برقرار بود (مصاحبه، فتّاحی، ۱۴۰۲).

ایشان در جلسات تفسیر مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام سوره‌های بقره، جمعه، عادیات و برخی آیات دیگر را تفسیر کردند؛ البته مطالب مختلفی هم در مناسبت‌های مختلف بیان می‌نمودند (مصاحبه، فتّاحی، ۱۴۰۲).

جلسات تفسیر در این مسجد حدود یک سال طول کشید و سپس اول تیر ۵۲ تعطیل شد. درباره علت تعطیلی جلسات تفسیر مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام، چند نقل متفاوت است. اما خود آیت‌الله خامنه‌ای این‌گونه می‌گوید:

«در مشهد برای دانشجویها درس تفسیر می‌گفتم و اوایل سوره بقره - ماجراهای بنی اسرائیل - را تفسیر می‌کردم. بنده را به ساواک خواستند و گفتند چرا شما راجع به بنی اسرائیل حرف می‌زنید؟ گفتم آیه قرآن است؛ من دارم آیه قرآن را معنا و تفسیر می‌کنم. گفتند نه این اهانت به اسرائیل است! درس تفسیر بنده را به‌خاطر تفسیر آیات بنی اسرائیل - چون اسم اسرائیل در آن بود - تعطیل کردند» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۴/۰۲/۱۹، <https://khl.ink/f/3290>).

شایان ذکر است این تعطیلی به‌صورت احضار و تهدید از طرف ساواک بود؛ از این رو آیت‌الله خامنه‌ای در یکی از روزها رو به جمعیت می‌گوید به بهانه گرمی هوا درس تفسیر را تعطیل می‌کند (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۷۹).

۲- ادامه جلسات در مسجد کرامت

مسجد کرامت در طول سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۲ امام‌جماعت ثابتی نداشت. این مسجد در ابتدا به «منزل کرامت» و سپس به «بنای کرامت» شناخته می‌شد. آیت‌الله خامنه‌ای در سال‌های اولیه با آن مسجد که به بنای کرامت معروف بود، ارتباط داشت. سخنران اصلی آن، مرحوم محمدتقی شریعتی بود؛ اما آیت‌الله خامنه‌ای نیز گهگاهی سخنرانی می‌کرد و نماز می‌خواند (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۷) اما جلسات تفسیر نداشت.

آیت‌الله خامنه‌ای از مهر سال ۱۳۵۲ به دعوت مرحوم حاجی کرامت، برای اقامه نماز به مسجد کرامت رفت و به تدریج امام‌جماعت اصلی مسجد شد و شهید کامیاب را به‌جای خود در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام گذاشت. این روند ادامه داشت تا اینکه ۲ ماه بعد یعنی در آذر همان سال، جلسه تفسیر خود را در مسجد کرامت آغاز کرد و آنجا را به‌عنوان پایگاه اصلی فعالیت‌های خود قرار داد (ولایتی، ۱۳۹۲: ۶۷۹/۱).

نکته مهم اینکه هرچند ایشان امام‌جماعت اصلی مسجد کرامت شدند؛ اما ارتباط خود را با مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام قطع نکرده و در ماه‌های اول رفتن به مسجد کرامت، در یکی از وعده‌های نماز، پیش‌نماز آنجا نیز بودند و به شرح آیات بین نماز ادامه می‌دادند؛ چراکه ساواک فقط جلسات تفسیر در آن مسجد را تعطیل کرده بود.

جلسات تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای در مسجد کرامت، یک تفاوت مهمی با مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام داشت. ایشان در این باره می‌فرماید:

«قبل از او با دانشجویها و این‌ها ما ارتباطات زیادی داشتیم، من کلاس داشتم کلاس‌های متعددی داشتم برای جوان‌ها و دانشجویها و طلبه‌ها و این‌ها، لکن قشرهای متوسط شهر و مردم کوچه و بازار که از مسائل انقلاب به‌خصوص مسائل بنیانی انقلاب چندان اطلاعی نداشتند و از سال ۴۲ که مسائل همه‌گیر بود، چند سالی گذشته بود و مسائل فراموش شده بود، از مسجد کرامت مجدداً این فضای انقلاب را حس کردند و یک تحولی در مشهد به‌وجود آوردند.» (خامنه‌ای، مصاحبه، <https://khl.ink/f/20616,۱۳۶۳/۱۱/۱۱>)

همچنین ایشان جلسات متعدد قرائت قرآن در آنجا برگزار نمود و شاید بهترین قاریان مشهد، کارشان را از آنجا شروع کردند (مستند، دهستانی، ۱۴۰۱). وی قرائت مصطفی اسماعیل را در کشور گسترش داد. راز علاقه ایشان به مصطفی اسماعیل را در این عبارت باید جست‌وجو کرد که: «او خیلی به معنا نزدیک می‌خواند» (مستند، دهستانی، ۱۴۰۱). به‌عبارت بهتر، قرائت قرآن را در خدمت تفسیر قرآن می‌دانست.

جلسات تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای در مسجد کرامت، در همین چند ماه، غوغای عجیبی به پا کرده بود؛ تا اینکه ساواک، حاجی کرامت را احضار می‌نماید و به‌شدت به او تفهیم می‌کند که جلسات تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای عواقب وخیمی دارد و باید کسی دیگر را که حائز شرایط است به‌جای او برای نماز قرار دهد. بعد از این تذکر، آیت‌الله خامنه‌ای در شب بعد جلوی منبر می‌ایستد و می‌گوید چون ممنوع‌المنبر هستیم، منبر نمی‌روم و صحبت‌های خود را ایستاده ادامه می‌دهم (ساواک، ۵۲/۱۲/۱۲).

در گزارش اسفند ۵۲ ساواک نیز آمده است:

«سید علی خامنه‌ای مدتی است در بنای کرامت بعد از نماز مغرب به طور ایستاده آیات قرآن را تلاوت و تفسیر می‌کند» (ساواک، ۵۲/۱۲/۱۲). بعد از این شیوه، ساواک ایشان را احضار کرد و به صورت مستقیم به او تذکر داد (ساواک، ۵۲/۱۲/۱۲).

با وجود همه این مزاحمت‌ها، آیت‌الله خامنه‌ای از هیچ شیوه‌ای برای ادامه دادن جلسات تفسیر دریغ نمی‌کرد تا جایی که ایده‌های ابتکاری به خرج می‌داد. برای مثال به شاگردان خود می‌گفت که به بچه‌ها یاد بدهد که بعد از نماز و در بین جمعیت از معنای یک آیه‌ای سؤال کنند و او هم به بهانه پاسخ به سؤالات، بتواند آیات قرآن را تفسیر کند (مستند، دهستانی، ۱۴۰۱).

همه این تلاش‌ها موجب می‌شود که در نهایت ساواک جلسه تفسیری مسجد کرامت را تعطیل کند. آیت‌الله خامنه‌ای بعد از ۶ ماه حضور در مسجد کرامت (که ۴ ماه آن جلسه تفسیر بود)، دوباره ممنوع‌المنبر می‌گردد.

شایان ذکر است هر چند آیت‌الله خامنه‌ای در اسفند ۱۳۵۲ از سخنرانی و نماز در مسجد کرامت ممنوع شد؛ اما ارتباط خود را تا سال ۱۳۵۷ حفظ نمود و برخی جلسات فرهنگی را خویش را در این مسجد برگزار می‌کرد؛ اما هیچ‌کدام جلسات تفسیر یا معارف قرآن نبودند.

۳- بازگشت به مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام

بعد از تعطیلی جلسه تفسیر در مسجد کرامت، ایشان در نیمه اسفند ۱۳۵۲ دوباره به مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام بازگشت (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۶۳) و جلسات تفسیر خود را مجدداً از سال ۱۳۵۳ آغاز کرد.

آیت‌الله خامنه‌ای در مهرماه سال ۱۳۵۳ هم‌زمان با ماه مبارک رمضان، یکی از بنیادی‌ترین فعالیت‌های تفسیری خود را ارائه کرد. هر چند در آن زمان نامی برای این سلسله جلسات وجود نداشت؛ اما بعدها به «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» نام گرفت (مصاحبه، نوایی، ۱۴۰۲).

جلسات تفسیر مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام مانند درس تفسیر مدرسه میرزا جعفر، تادی‌ماه ۱۳۵۳ ادامه داشت و بعد از آزادی از زندان به‌طورکلی تعطیل شد.

جلسات تفسیر دانشجویی در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام و مسجد کرامت یک ویژگی مهم ابتکاری داشت. آن ویژگی، سبک ارائه کلاسی تفسیر بود.

آیت‌الله خامنه‌ای درباره این ابداع خود در سال ۱۳۵۱ مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام و گسترش آن در جامعه چنین می‌گوید:

«این شیوه تخته‌نویسی را یعنی بردن تخته‌سیاه توی مسجد و نوشتن روی تخته و ارائه به مردم از طریق سمعی و بصری، این را ما در مشهد باب کردیم» (خامنه‌ای، مصاحبه، ۱۳۶۰/۰۷/۱۹، ۲۰۶۱۴، <https://khl.ink/f/>)

همچنین جلسات طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن با سایر جلسات تفاوت‌های جدی داشت؛ پیش از شروع جلسه، خلاصه‌ای از مباحث به صورت پلی‌کپی چاپ و در اختیار شرکت‌کنندگان گذاشته می‌شد. ایشان ایستاده سخنرانی می‌کرد و قاری قرآن بعد از سخنرانی، آیات مطرح‌شده در بحث را قرائت می‌نمود (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۱۰).

نکته مهم دیگر، ضبط جلسات تفسیر در هر دو مسجد بود. این جلسات مانند درس تفسیر مدرسه میرزا جعفر ضبط می‌شد. یکی از شاگردان طلبه حاضر در این جلسات چنین می‌گوید:

«در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام و جلسات پیشین، آقا به من فرمودند که این‌ها را ضبط و پیاده کن و تحویل من بده. من هم این کار را می‌کردم. آن زمان نه من پول داشتم، نه آقا؛ نوار سونی می‌گرفتم دانه‌ای ۱۶ تومان. این نوارها را پیاده می‌کردم و روی آن جلسه دیگری ضبط می‌نمودم. بعضی نوارها هم که خیلی حساس بود، کنار می‌گذاشتم» (مصاحبه، تقوی‌فر، ۱۴۰۲).

کتابی که اکنون توسط انتشارات صهبا با عنوان «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» چاپ شده است، حاصل ضبط این جلسات می‌باشد.

۳. نشست تفسیر خانگی

آیت‌الله خامنه‌ای از زمان ورود به مشهد در سال ۱۳۴۳، منزل خود را به یکی از پایگاه‌های فعالیت علمی و سیاسی تبدیل کردند. موضوعات جلسات خانگی، مختلف بود؛ تفسیر، یکی از این موضوعات بود. البته براساس اسناد و شواهد، جلسات تفسیر خانگی به دو گونه خصوصی و عمومی برگزار می‌شد؛ به‌گونه‌ای که ساواک از این جلسات بی‌اطلاع نبود.

یکی از یاران ایشان که از بازاریان ملازم وی بود، خاطره‌ای را در همین زمینه بیان می‌کند. او می‌گوید:

«سال ۱۳۴۹ توسط رضا قاسم‌زاده پسر همشیره‌ام که با آقای خامنه‌ای آشنایی نزدیکی داشت، دعوت شدم به منزل ایشان برای درس تفسیر. تعدادی دانشجو بودند که یکی از آن‌ها همین پسر همشیره من بود... خود آقای خامنه‌ای درس‌ها را ضبط می‌کردند... این جلسه تفسیر طولانی شد و من خیلی انس پیدا کردم با آقای خامنه‌ای... گاهی وقت‌ها به‌همراه دو تا پسر شرکت می‌کردم و این‌ها در جلسه تفسیر قرآن خواب‌شان می‌برد» (مهرداد، ۱۴۰۱: ۵۷).

یکی دیگر از شاگردان و شرکت‌کنندگان در این جلسات، درباره محتوا و ویژگی‌های این جلسات می‌گوید:

«آقای خامنه‌ای جلسه‌ای داشتند که عمومی بود و در خانه برگزار می‌شد؛ هفته‌ای یک روز که فکر کنم دوشنبه‌ها بود. دوستان و رفقا جمع می‌شدیم. ایشان هیچ‌وقت بیکار نمی‌نشستند. همانجا که می‌نشستند بحثی را شروع می‌کردند یا سؤال می‌نمودند. برای مثال من یادم هست که از من پرسیدند «هدیِّ لِلْمُتَّقِينَ» یعنی چه و مگر قرآن هدایت برای همه نیست؟ «هدیِّ لِلنَّاسِ» هم در قرآن هست، چرا «هدیِّ لِلْمُتَّقِينَ» است؟ یعنی فقط متقین هدایت می‌شوند؟ بعضی‌ها جواب می‌دادند بعضی‌ها هم نمی‌دانستند و آقا شروع می‌کردند به توضیح دادن. در آن جلسه بارها مرحوم شریعتی را می‌دیدم [که] با آقا جلسات خصوصی داشتند و می‌نشستند با همدیگر بحث می‌کردند» (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۵).

در سال‌های بعد نیز این جلسات ادامه داشت. در این جلسات، پرسش و پاسخ‌های زیادی درباره مباحث قرآن، تفسیر و معارف و عقاید تبادل می‌شد.

گزارش دیگری مربوط به جلسات خانگی ایشان در سال ۱۳۵۲ است. دستگاه امنیتی از طریق شهربانی متوجه شد، غیر از درس تفسیر در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام، برای طلبه‌های «جوان و باحراست» که تمایلات سیاسی دارند، در خانه خود جلسه‌هایی گذاشته، مسائل اجتماعی را به بحث می‌گذارد (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۷۳).

در برخی گزارش‌های دیگر نیز آمده است که ایشان در منزلش درس تفسیر داشت. همچنین اشاره شده که جلسات تفسیر ایشان در مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام و منزلش را تعطیل کرد (ولایتی، ۱۳۹۲: ۶۷۸/۲۱ و ۶۷۹). این گزارش نشان می‌دهد در منزل ایشان جلسات تفسیر برقرار بود.

ج) دوره زمانی سال‌های ۵۴ تا ۵۷

تعطیلی دروس و جلسات تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای توسط ساواک، از مدت‌ها پیش آغاز شده بود؛ اما هنرمندی ایشان در برگزاری و اداره جلسات، مانع از تعطیلی کامل شده بود.

در نهایت، ساواک در دی‌ماه ۱۳۵۳ به خانه ایشان یورش برده، بسیاری از یادداشت‌ها و نوشته‌جات را ضبط کرده و ایشان را بازداشت کردند. این ششمین و سخت‌ترین بازداشت ایشان بود. بعد از بازداشت، ایشان را به تهران و زندان کمیته مشترک در شهربانی منتقل نمودند و تا شهریور سال ۱۳۵۴ در سخت‌ترین شرایط بازجویی و شکنجه شدند. ایشان در ۲ شهریور ۱۳۵۴ از زندان آزاد گردید و به مشهد بازگشت، اما تحت مراقبت مأموران امنیتی بود و اقامه نماز جماعت، سخنرانی، تدریس و جلسات تفسیر وی حتی در منزلش ممنوع شده بود (ولایتی، ۱۳۹۲: ۶۷۹/۲۱).

ایشان خود می‌نویسد:

«در پائیز سال ۵۴ از زندان آزاد شدم و به مشهد برگشتم و دوباره همان تلاش و همان برنامه. البته دیگر هرگز به من امکان تشکیل کلاس‌ها و برنامه‌های عمومی داده نشد.» (خامنه‌ای، ۱۳۶۲: ۷-۱، <https://fa.abna24.com/story/194040>).

باین حال آیت‌الله خامنه‌ای با وجود همه محدودیت‌های سیاسی و امنیتی، جلسات تفسیر، فعالیت‌ها و اقدامات روشنگرانه انقلابی خود را به صورت مخفیانه پی گرفت (ولایتی، ۱۳۹۲: ۲۱/۶۷۹). در اواخر سال ۱۳۵۴ مخفیانه کتاب طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن را با نام مستعار سیدعلی حسینی منتشر کرد (ولایتی، ۱۳۹۲: ۲۱/۶۷۹).

شایان ذکر است آیت‌الله خامنه‌ای علاوه بر فعالیت‌های درسی، از قالب‌های دیگر تفسیری غافل نبودند. در میانه سال‌های ۴۳ تا ۵۰ به کار تألیف، ترجمه و چاپ می‌پرداخت. یک مؤسسه چاپ و انتشارات در مشهد تأسیس کرده و شروع به ترجمه و انتشار کتب می‌نماید (آذرشب، ۱۳۹۸: ۱۴۰). در سال ۱۳۴۸ ترجمه بخش نخست تفسیر فی ظلال القرآن (در سایه‌سار قرآن) - چاپ ششم - را شروع می‌کند و آن را به چاپ می‌رساند (آذرشب، ۱۳۹۸: ۱۴۰)؛ کتاب «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» را نیز چاپ کرد. سال ۱۳۴۷ سی نفر از طلبه‌ها را انتخاب نموده و به هر کدام، یک جزء قرآن را سپرد تا فرهنگ‌نامه معنایی قرآن را تدوین کنند؛ هرچند به خاطر مشغله‌ها به نتیجه نرسید (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). سال ۱۳۵۲ تصمیم گرفت یک لغت‌نامه قرآنی و کشف‌الآیات فارسی تدوین نماید؛ اما بعد از متوجه شدن اینکه این پژوهش‌ها نوشته شده است، منصرف گردید (بهبودی، ۱۳۹۲: ۴۸۰ و ۴۸۱).

شخصیت تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

شناخت شخصیت قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای درک بهتری از امتیازات تفسیری ایشان ایجاد می‌کند. وی در ۴ سالگی تحصیل را از مکتب‌خانه و با فراگیری قرآن کریم شروع کرد. دوره دبستان را در نخستین مدرسه اسلامی مشهد، دارالتعلیم دیانتی، گذراند (ولایتی، ۱۳۹۲: ۲۱/۶۷۵). در همین ایام، یادگیری قرائت و تجوید قرآن را نزد برخی قاریان قرآن مشهد آغاز نمود (بهبودی، ۱۳۹۲: ۵۰). علاوه بر همه این‌ها، شرح قرآن به‌ویژه داستان‌های انبیاء را از مادر آموخت (خامنه‌ای، گفت‌و شنود، <https://khl.ink/f/2873>، ۱۳۷۶/۱۱/۱۴).

در همان دوران کودکی و نوجوانی از آیت‌الله سید هاشم نجف‌آبادی (جدّ مادری آیت‌الله خامنه‌ای) که مفسر بزرگ آن روز مشهد بود، بهره می‌برد (خامنه‌ای، پیام، ۱۳۹۴/۱/۲۵، <https://khl.ink/f/29446>).

میان‌های سال ۱۳۳۷ به قم رفت و ۶ سال در آنجا ماند (آذرشب، ۱۳۹۸: ۲۳-۲۵). تنها مونس او در قم، رادیویی بود که به‌سختی امواج آن را می‌گرفت تا قرائت قاریان مصری را گوش دهد (مستند، دهستانی، ۱۴۰۱). در سال‌های اقامت در قم از تفسیر علامه طباطبایی نیز استفاده کرد (ولایتی، ۱۳۹۲: ۲۱/۶۷۵). البته آشنایی آیت‌الله خامنه‌ای با علامه طباطبایی به گذشته‌های دور برمی‌گردد، زیرا علامه طباطبایی از دوران تحصیل در نجف با آیت‌الله سیدجواد خامنه‌ای (پدر رهبر انقلاب) رفاقت خیلی نزدیکی داشت (قزلی، ۱۴۰۲: ۶۷).

علاوه‌بر همه این‌ها، خود دارای نبوغ و تخصص ذاتی در قرآن و تفسیر است. یکی از شاگردان ملازم ایشان می‌گوید:

«سال ۱۳۵۵ بود که به مناسبتی در تهران حضور داشتم. آنجا در جلسه‌ای حاضر شدم که مرحوم شهید مطهری، شهید بهشتی و دکتر شریعتی هم در آن حاضر بودند. این جلسه از بعد نماز مغرب شروع شد و تا اذان صبح طول کشید. هنگام اقامه نماز مغرب و عشا، بین دو نماز، آیت‌الله خامنه‌ای به ترجمه و توضیح سوره صف پرداختند. بعد از پایان سخنان ایشان، شهید مطهری رو به حضار کرد و فرمود: آقای خامنه‌ای یک متخصص در قرآن است» (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲).

نکته بسیار مهم اینکه تفسیر اجتهادی ایشان باعث نمی‌شود که مباحث تفسیری را صرفاً به‌صورت سنتی و کتابی بیان کنند؛ بلکه کاربردی‌سازی آن‌ها نیز از تخصص‌های ایشان است؛ از این‌رو جلسات تفسیری ایشان کاملاً کاربردی و جامعه‌ساز بود.

یکی از دانشجویان حاضر در جلسات تفسیری مسجد امام حسن علیه‌السلام می‌گوید:

«آیت‌الله خامنه‌ای در مسجد امام حسن علیه‌السلام برای ما تفسیر سنتی حوزوی نمی‌گفتند، زیرا برای قشر دانشجو تفسیر کلاسیک حوزوی کارساز نبود، برای دانشجویان آن جملات و خط فکری‌ها، جریان مبارزه را درست می‌کرد. برای ما آن برداشت‌های جهت‌دهنده از قرآن مهم بود، نه آن تفسیر کتابی حوزوی» (مصاحبه، فتاحی، ۱۴۰۲).

با وجود استعدادهای خدادادی، بسیار اهل مطالعه بوده است. از قدیم در زبان علما و بزرگان این جمله معروف بوده «کسی که اهل تحقیق است، اهل تتبع نیست و کسی که اهل تتبع است، اهل تحقیق نیست» (پاکتچی، ۱۳۹۱: ۱۷). اما مطالعه گسترده، تسلط به منابع مختلف علمی و نیز قدرت تدبیر، فهم و اجتهاد بالا، ایشان را به یک شخصیت «متبع» و «محقق» تبدیل کرده است. به‌عنوان برخی نمونه‌ها، این ویژگی را می‌توان در آثار تاریخی در «همرزمان حسین علیه‌السلام» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲۷ و ۳۹)، در آثار فقهی در «درسنامه غناء و موسیقی» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۴) و در آثار تفسیری در کتاب «تفسیر سوره براءت» و «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» می‌توان دید.

یکی از یاران دیرین ایشان و از بازاریان شرکت‌کننده در جلسات تفسیری ایشان می‌گوید: «آقای خامنه‌ای خیلی اهل مطالعه بودند و برای درس‌های تفسیرشان خیلی زیاد مطالعه می‌کردند. من پای درس تفسیر ایشان نشسته بودم. تفسیر سوره انفال و توبه بود. آقای خامنه‌ای فرمودند که مطالعه کتاب رشیدرضا از مفسران سنی، دیشب تا دیروقت، وقت مرا به خودش اختصاص داد» (مهرداد، ۱۴۰۱: ۵۹). تفاسیر المیزان، المنار، فی ظلال، نورالثقلین و برخی منابع دیگر، جزء منابع مطالعاتی ایشان برای تفسیر بود.

آیت‌الله خامنه‌ای مطالب دروس و جلسات تفسیر را هم از حفظ بیان می‌کرد و هم از روی نوشته‌های خودش می‌خواند. به‌عنوان نمونه روایاتی را که می‌خواند، اغلب از روی یادداشت‌هایش از تفسیر نورالثقلین می‌خواند، اما تفسیر را از حفظ و با بیان شیوا می‌گفتند (مصاحبه، ربّانی‌راد، ۱۴۰۲). یکی از شاگردان درباره میزان مطالعه ایشان می‌گوید:

«ایشان مطالعه زیاد می‌کردند. ایشان روزی گفتند کمترین مطالعه من دو سه روز ازدواج بود که ۱۲ ساعت مطالعه کردم. بقیه روزها ۱۶ تا ۱۷ ساعت مطالعه می‌کنم. آن هم با استعداد عجیب ایشان» (مصاحبه، تقوی‌فر، ۱۴۰۲).

روش‌شناسی تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

رویکرد و روش تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای مانند مفسران بزرگ دیگر، برگرفته از مکتب تفسیری ائمه است؛ درعین حال بستر تاریخی و شرایط مبارزاتی پیش از انقلاب اسلامی، تأثیر شگرفی در ابعاد مختلف زندگی ایشان دارد. یکی از عرصه‌های این تأثیر، «فهم دین» می‌باشد. آنچه موجب امتیاز تفسیر ایشان نسبت به تفاسیر دیگر می‌شود، همین بستر مبارزاتی آن دوران است. بی‌گمان یکی از بنیادی‌ترین کلیدواژه‌های منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، واژه «جهاد» می‌باشد. این کلیدواژه بنیادی قرآن کریم که براساس تعریف خود ایشان به‌معنای «مبارزه» است (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۹۱؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۰۶)، در رویکرد و روش تفسیری ایشان نیز مؤثر بوده است. در بُعد تاریخی نیز می‌توان نظریه ایشان با عنوان «انسان ۲۵۰ ساله» را نام برد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۱۵).

با این توضیح می‌توان گفت رویکرد تفسیری ایشان رویکرد «مبارزاتی» و روش تفسیری ایشان، روش «اجتهادی جامع» است.

یکی از طلاب شرکت‌کننده در درس تفسیر میرزا جعفر درباره روش تفسیری ایشان می‌گوید: «تفسیر ایشان یک تفسیر چندبُعدی بود. یعنی هم تفسیر روایی بود، هم تفسیر قرآن به قرآن بود و هم تفسیر اجتماعی بود. نکته بعد اینکه ایشان در تفسیر خود به تفاسیر معروف نیز می‌پرداختند و گاهی تأیید و گاهی نقد می‌کردند. البته نام تفسیر و مفسر را ذکر نمی‌کردند؛ اما از مرحوم علامه در

تفسیر المیزان، عبده و رشیدرضا در المنار و تفسیر فی ظلال سیدقطب تفسیر فخر رازی مطرح و گاهی نقد می‌نمودند. از المیزان و فی ظلال خیلی شاهد می‌آوردند» (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). آیت‌الله خامنه‌ای جزء معدود مفسرانی می‌باشد که قرآن را با رویکرد مبارزاتی تفسیر کرده است. این رویکرد تفسیری در کتاب‌ها و بیانات ایشان به وضوح دیده می‌شود. در حقیقت از آنجاکه زندگی ایشان به مبارزه گره خورده بود، همین احساس نیاز مبارزاتی، سبب می‌شود ایشان سراغ تفسیر قرآن و سپس سیره سیاسی ائمه و شرح نهج البلاغه بروند. یکی از شاگردان ایشان در آن دوران می‌گوید:

«تفسیر ایشان برای ورود به مبارزه و یافتن بینش مبارزه بود؛ وقتی از رویکرد اجتماعی در تفسیر سخن می‌گوئیم، منظورمان همین است» (فرزانه، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۴۰۱/۳/۱۴، <http://khorasannews.com/?nid=20956&pid=7type=0>).

شایان ذکر است ماهیت تفسیر مبارزاتی، با برخی رویکردهای مبارزاتی جریان‌های پیش از انقلاب مانند مارکسیست‌ها، تفاوت بنیادین دارد؛ چراکه اولاً تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر روش اجتهادی و مکتب تفسیری ائمه است. درحالی‌که رویکرد جریان‌های دیگر در شرح متون دینی کاملاً التقاطی و تفسیر به رأی بود. ثانیاً تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای شامل اساسی‌ترین مفاهیم قرآنی، مانند ایمان، خداآوری، شریعت محوری، نفی طاغوت، استقلال، دفاع از مظلوم و جز آن می‌باشد؛ اما سخنان و اندیشه‌های مارکسیستی، خالی از این مفاهیم متعالی قرآن کریم است. اساساً رویکرد مبارزاتی جلسات تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای کاملاً در تقابل با این جریان‌ها بود. مخاطبان آن روز جلسات تفسیری ایشان نیز همین برداشت را داشتند؛ به همین دلیل شاگردان ایشان به ویژه دانشجویان، انگیزه زیادی در مواجهه با جریان مارکسیست پیدا می‌کردند. برای توضیح بیشتر تر این سخن، تفسیر مبارزاتی آیت‌الله خامنه‌ای را از ابعاد مختلف تبیین می‌کنیم.

۱. جریان‌سازی تفسیر مبارزاتی

تفسیر مبارزاتی آیت‌الله خامنه‌ای چنان امتداد اجتماعی داشت که سبب جریان‌سازی در حوزه‌ها و دانشگاه‌های مشهد و سپس در جامعه می‌شد. یکی از طلاب شرکت‌کننده در جلسات تفسیر ایشان چنین می‌گوید:

«جلسات تفسیری ایشان در روزگار داغ، دریغ، مشت و درفش، انجام شده و به شدت راهنماگرایانه، انقلابی، متحرکانه و هدایت‌گر به سوی جامعه‌اعلی و برتر است.» (مهدوی‌راد، گفت‌وگو با خبرگزاری ایپنا، ۹۷/۲/۱۴، <https://www.ibna.ir/vdchknix23n-md.tft2.html>).

یکی از دانشجویان شرکت‌کننده در جلسات تفسیری دانشجویی نیز بیان مهمی در ویژگی جریان‌ساز بودن جلسات تفسیری ایشان دارد. او می‌گوید:

«جلسات تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای در مسجد امام حسن علیه‌السلام با آنکه تفسیر مرسوم تخصصی نبود و برداشت‌هایی از آیات قرآن بود، به شدت برای ما دانشجویان جاذبه داشت. این جلسات برای دانشجویان، خط فکری ایجاد می‌کرد و ما آن خط فکری به دانشگاه می‌آوردیم. خط فکری ایشان بود که فضای دانشگاه را انقلابی نمود؛ از این‌رو آیت‌الله خامنه‌ای الان رهبر ما نشده است؛ بلکه ایشان از همان زمان رهبر ما بودند و با تفاسیری که می‌گفتند، خط فکری انقلاب را به ما منتقل می‌کردند. تفکرات و حرف‌های ایشان می‌آمد، وارد دانشگاه می‌شد و به مبنای مبارزات سیاسی دانشگاه تبدیل می‌شد. ما دانشجویان چون به قرآن اصیل وابسته شدیم و مفسری که مورد قبول ما بود و آیات را تبیین می‌کرد، مشعلی می‌شد برای ما و برای ادامه راه و تبدیل به یک جریانی در مشهد گردید. جلسات تفسیر مسجد امام حسن علیه‌السلام تبدیل به یک پایه فکری امام خمینی (ره) در مشهد شد و یک بنای فکری را پایه‌ریزی کرد که همان منتج به حکومت اسلامی گردید» (مصاحبه، فتّاحی، ۱۴۰۲).

با این توصیفات، می‌توان گفت در حقیقت این قرآن بود که انقلاب کرد. قرآنی که معانی و تفاسیر آن از زبان گویای شاگردان امام خمینی (ره) برخاسته بود.

۲. هدف‌گذاری تفسیر مبارزاتی

تفسیر مبارزاتی آیت‌الله خامنه‌ای، تنها به هدف مبارزه با حکومت طاغوتی نبود؛ بلکه با نگاهی به فضای سیاسی و اجتماعی آن دوران ۳ گروه را می‌توان به‌عنوان هدف مبارزه تفسیری ایشان نام برد. نخستین طرف مبارزه حکومت پهلوی بود، ایشان از هر فرصتی برای مبارزه با حکومت طاغوت استفاده می‌کرد.

ایشان در این‌باره می‌فرماید:

«سال‌ها پیش از انقلاب در مشهد، یک جلسه دانشجویی داشتیم که من تفسیر می‌گفتم... مباحث اساسی و اصولی انقلابی را در خلال تفسیر آیات منتقل می‌کردم» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۴/۰۴/۲۰، <https://khl.ink/f/30255>).

حتی از کوچک‌ترین حوادث نیز استفاده می‌کرد، برای نمونه یکی از شاگردان ایشان چنین تعریف می‌کند:

«در همان روزها یکی از افراد مشهود حکومتی فوت می‌کند و او را در حرم دفن می‌نمایند. ایشان سوره توبه را تفسیر می‌کردند، با صدای زیبایشان فرمودند که اگر انسان منافق را در آغوش پیامبر هم دفن کنند، ملائکه شداد و غلاظ می‌آیند و او را می‌کشند بیرون!» (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲).

طرف دوم مبارزه، جریان چپ و مارکسیست بود که به جذب جوانان می‌پرداختند، ایشان در این زمینه نیز مبارزه علمی می‌کرد.

آیت‌الله خامنه‌ای درباره این جلسات می‌گوید:

«احساس کردم که در بین جوان‌های دانشجو علاقه‌ای نسبت به تفسیر قرآن وجود دارد و این‌ها مایلند که در مقابل تفکرات مارکسیستی - که آن روز هم به شدت ترویج می‌شد - یک منطق مستحکم و قوی را در اختیار داشته باشند که آن منطق قرآن است» (خامنه‌ای، بیانات، <https://khl.link/f/24661>، ۱۳۷۹/۰۹/۱۷).

آیت‌الله خامنه‌ای درباره خطر فهم التقاطی دین و تفسیر قرآن در آن دوران گسترش تفکر مارکسیستی بیان بسیار مهمی دارد. ایشان می‌گوید:

«جامعه روشنفکر اسلامی به همان دامی افتاد که گذشتگان ما به آن دام افتاده بودند: دام «آلودگی ذهنی به نهادهای فکری غیراسلامی»... اگرچه همه این روشنفکران هم اسلامی فکر می‌کردند، همه هم می‌خواستند قرآن را ترجمه و تفسیر کنند، همه هم از هرگونه گرایش الحادی حتی وحشت می‌نمودند؛ اما در نهایت گوشه‌های دست‌بالشان گیر می‌کرد و در بسیاری از مبانی دچار می‌شدند» (خامنه‌ای، درست فهمیدن اسلام، ۱۳۵۸، <https://sahebnews.ir/165919>).

برخلاف چنین اندیشمندانی، دروس و جلسات تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای ترکیبی از روشنفکری و اجتهاد روشمند بود. همین امر موجب می‌شد که دانشجویانی که هر روز با فضای التقاطی مواجه می‌شوند، از چشمه زلال قرآن سیراب گردند و مانند سدی در برابر افکار الحادی و التقاطی بایستند. تفسیر مبارزاتی آیت‌الله خامنه‌ای طرف سومی نیز داشت و آن مبارزه با تفکر حاکم بر جهان اسلام و به تعبیری علم‌زدگی در جهان اسلام، به‌ویژه مصر بود.

برخی محققان معتقدند جلسات طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن سال ۵۳، در شرایط فکری و فرهنگی خاص جهان اسلام آن روز گفته شده است. در حقیقت همان‌طور که علامه طباطبایی در دهه ۴۰ به نقد تفکر غالب مصر در آن دوران پرداخت، آیت‌الله خامنه‌ای نیز در دهه ۵۰ این جریان غالب را به چالش کشید.

وی می‌گوید:

«کتاب طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن و مطالبی که در این کتاب بیان شده، برای زمانی است که پرچم‌دار اندیشه و تفکر اسلامی، مصر و الأزهر بود... آن زمان این‌گونه بوده که هرکس می‌خواست بگوید علم یا فکر، اندیشه و تفکر، باید می‌گفت که الأزهر چه می‌گوید. این نه فقط در خارج از کشور ایران، بلکه داخل کشور هم همین‌گونه بود... حضرت آقا در آن شرایط و آن زمان که فکر جامعه خودمان در قبضه مصر بود، این کتاب را نوشت» (عابدی، یادداشت تحلیلی درباره کتاب طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، ۱۳۹۹/۰۴/۲۲، <https://khl.link/f/46032>).

ایشان در موارد متعددی در جلسات تفسیری خود به این مسأله تصریح کرده است. برای نمونه ذیل تفسیر آیه ۵۶ سوره بقره، بعد از آنکه دیدگاه عبده و رشیدرضا را در تفسیر المنار نقل و نقد می‌کند، می‌گوید:

«هیچ‌یک از این دو بیان، با ظاهر آیه تطبیق نمی‌کند. این‌ها چرا این دو حرف را زدند؟ و چرا آیه را تأویل کردند؟ باید گفت روح علمی قرن نوزدهمی متفکران اسلام این ناهنجاری‌های فکری را به‌وجود آورد. از بس مرعوب پیشرفت‌های علمی و تکنیکی قرن نوزدهم بودند، در مسلمات ادیان تردید می‌نمودند... چرا از ظاهر آیه بیرون برویم و تأویل کنیم، به‌حسب ذوق و ذهن خودمان مانند، سر سید احمدخان هندی و محمد عبده، تنطوای و بسیاری دیگر که این تأویلات را اغلب در آیات قرآن انجام دادند» (خواجه، ۱۳۹۴: ۱۰۹).

این بیان و بیانات شبیه آن، به‌وضوح نشان می‌دهد که یکی از اهداف مبارزاتی آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر، جریان تفسیری علم‌زده مصر بود.

۳. منطق انتخاب سوره‌های قرآن

نگاه مبارزاتی و اجتماعی آیت‌الله خامنه‌ای به تفسیر، در انتخاب سوره‌ها نیز تأثیر گذاشته بود. به‌گونه‌ای که همین مسأله، بیانگر رویکرد تفسیر مبارزاتی ایشان است.

جلسات تفسیر ایشان بعد از انقلاب و در دوران ریاست‌جمهوری نیز ادامه پیدا کرد. اگر به سوره‌های انتخاب شده برای تفسیر در قبل و بعد انقلاب اسلامی نگاه کنیم، منطق خاصی را در پس آن مشاهده می‌نمائیم. سوره‌های مکی با هدف تبیین اصول مبارزه با طاغوت و سوره‌های مدنی با هدف تبیین اصول تشکیل نظام اسلامی، انتخاب می‌شد.

یکی از شاگردان اولیه تفسیر پیش از انقلاب می‌گوید:

«آیت‌الله خامنه‌ای در آن زمان این‌چنین ارزیابی می‌کردند که دوران ما دوران مکه است؛ دوران خودسازی و دوران سازندگی. دورانی است که باید افراد از نظر تربیتی و روحی برای وارد شدن به

مرحله درگیری و انقلاب علیه رژیم ساخته و تربیت بشوند؛ بنابراین براساس الگو گرفتن و مدل‌گیری از زندگی پیامبر، پیشنهاد تفسیر قرآن را دادند» (انصاری‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۴۶).

همین منطق اقتضا می‌کند که بعد از انقلاب اسلامی نیز سوره‌های مدنی را برای تفسیر انتخاب کند؛ زیرا سوره‌هایی بوده که جنبه حکمرانی و حکومتی را بیش‌تر در خود جای دارد. ایشان در سال ۱۳۶۱ در یکی از جلسات تفسیری دوران ریاست جمهوری، علت انتخاب سوره مجادله را برای تفسیر، چنین بیان می‌کنند:

«علت اینکه اینجا را انتخاب کردیم، این است که سوره‌های جزء بیست‌وهفتم و بیست‌وهشتم و این حدود، اغلب سوره‌های مدنی می‌باشد و از سوره‌هایی است که در مدینه طیبه بر پیغمبر اکرم (ص) نازل شده و مربوط به بعد از تشکیل حکومت اسلامی می‌باشد، یعنی مانند وضع کنونی ما. نوع مطالب و مسائلی که بعد از تشکیل حکومت برای یک جامعه لازم است با نوع مطالب و مسائلی که [مربوط به] حین مبارزه مردم برای تشکیل حکومت اسلامی است، فرق می‌کند؛ کما اینکه شما در جامعه خودمان هم این را مشاهده می‌کنید. امروز شما یک مسائلی دارید که این مسائل پیش از بهمن ۵۷ برای شما وجود نداشت، مطرح نبود؛ آن روز مسائلی داشتید که امروز برای شما مطرح نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۵).

این سخن آیت‌الله خامنه‌ای بیانگر این نکته می‌باشد که نگاه مبارزاتی ایشان در بُعد دیگر خود، یعنی بعد از تشکیل جمهوری اسلامی، همچنان بر تفسیر ایشان سایه افکنده است. ایشان به وضوح، تفسیر خود را به دو دوره قبل انقلاب و بعد انقلاب تقسیم می‌کند. تفسیر پیش از انقلاب اسلامی، تفسیر مبارزاتی برای تشکیل حکومت بود و تفسیر بعد از آن، تفسیر انقلابی برای اداره حکومت اسلامی است.

۴. هنرمندی در بیان تفسیر

یکی از مهم‌ترین امتیازات تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، سبک تفسیری جذاب در ارائه و بیان است؛ چراکه از یک طرف باید مسائل مبارزاتی و سیاسی را بیان می‌کرد و از طرف دیگر نباید بهانه‌ای برای تعطیلی جلسات به دست ساواک می‌داد. این مسأله، نیاز به یک شیوه هنرمندانه در بیان تفسیر داشت. آیت‌الله خامنه‌ای درباره شیوه بیان خود در جلسات تفسیر می‌فرماید:

«... همه هم دانشجو بودند. برای آن‌ها تفسیر می‌گفتم. آن جلسه، جلسه خیلی پرتأثیر و پرجاذبه عجیب و غریبی بود! سعی داشتم طوری نشود که این جلسه تعطیل گردد. وضع من در مشهد طوری نبود که اصلاً اجازه بدهند تا جماعتی را که اطرافم جمع می‌شوند، داشته باشم! ما این را چند مدتی

نگه داشته بودیم، بالاخره هم تعطیل شد! سعی داشتم که این جلسه باشد، حیقم آمد تعطیل شود» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳/۰۸/۱۳۷۶، <https://khl.ink/f/24770>).

در یکی از گزارش‌های ساواک، مأموران تحلیل جالبی درباره جلسات تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای دارند:

«خامنه‌ای در سخنانش از یک روش معتدل توأم با متانت استفاده می‌کند، نکات انحرافی واضح در سخنانش دیده نمی‌شود. حتی سال قبل، بعد از سخنان وی شخصی جهت خمینی صلوات فرستاده بود و خامنه‌ای این عمل را سرزنش کرد و حال اینکه خود از طرف‌داران خمینی است. چون او می‌خواهد با سخنان معتدل و متین خود مجالی داشته باشد تا همه را به تدریج شست‌وشوی مغزی دهد که البته این شست‌وشوی مغزی بعدها اثراتی به مراتب خطرناک‌تر و مخرب‌تر خواهد داشت از ده‌ها نطق» (ساواک، آرشیو، شماره ۵۷۳۰۴۵).

۵. استقبال گسترده از دروس تفسیر

یکی دیگر از ویژگی‌های دروس تفسیر، استقبال گسترده مردم به‌ویژه جوانان از دروس و جلسات بود. براساس گفته‌های شرکت‌کننده در درس تفسیر مدرسه میرزا جعفر، تعداد شرکت‌کنندگان درس تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای بین ۵۰۰ تا ۶۰۰ نفر و گاهی ۷۰۰ نفر بود (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲). ایشان خود معتقد است، دروس و جلسات‌شان حتی در شهرهای دیگر و تهران نیز بی‌نظیر بود. در این باره می‌نویسد:

«جلسات درسی بزرگ و پُرجمعیت من در تفسیر و حدیث و اندیشه اسلامی در دیگر شهرها و در تهران نیز نظایر زیادی نداشت» (خامنه‌ای، ۱۳۶۲: ۱-۷، <https://fa.abna24.com/story/194040>)

در جای دیگر می‌فرماید:

«نسبت به جلسات و اجتماعات آن روز، هیچ اجتماعی شاید در کشور - اجتماع دانشجویی - به یکپارچگی، یک‌دستی و تراکم اجتماع مسجد امام حسن علیه‌السلام یا مسجد کرامت که بنده آنجا درس تفسیر برای دانشجویها می‌گفتم، وجود نداشت» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۶/۰۲/۲۵، <https://khl.ikn/f/3383>).

آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه خاطره‌ای را از شهید باهنر نقل می‌کند:

«یک شب مرحوم شهید باهنر (رحمت‌الله علیه) مشهد بود، با من آمد مسجد ما. وضعیت را که دید، شگفت‌زده شد. حالا آقای باهنر کسی بود که در تهران با مجامع جوان و دانشجویی هم مرتبط بود. ایشان گفت که من به عمرم این قدر جمعیت دانشجویی و جوان در یک مسجد ندیده‌ام» (خامنه‌ای، بیانات، ۲۰/۴/۱۳۸۹، <https://khl.ikn/f/9720>).

۶. بازخوانی مفاهیم بنیادین قرآنی

یکی از امتیازات روشی تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای، توجه ویژه به مفردات قرآن است. اساساً نگاه ایشان به مفردات قرآنی، چیزی فراتر از یک لغت می‌باشد؛ بلکه نگاه ایشان به لغات قرآن، یک نگاه بنیادی و جامعه‌ساز است.

ایشان در روش تفسیری خویش، به بازپژوهی مفردات قرآن، نگاهی تمدن‌سازانه داشته است. به ویژه مفاهیمی مانند تقوا، جهاد، انفاق و دیگر مفاهیم بنیادی.

یکی از شاگردان دروس تفسیر ایشان در مدرسه میرزا جعفر می‌گوید:

«یکی از منش‌های تفسیری ایشان این بود که گاهی روی یک واژه می‌ایستادند. مانند واژه تقوا، جهاد، طاغوت و... این واژه‌هایی که ایشان در آن‌ها توقف می‌کردند، شگفت‌آور بود؛ بنابراین بخشی از تفسیر ایشان، معرفی مفاهیم کانونی واژه‌های مهم قرآن بود تا جایی که گاهی مفهوم‌شناسی یک واژه در یک روز تمام نمی‌شد» (مصاحبه، فرزانه، ۱۴۰۲).

آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است واژه‌های اسلامی در طول تاریخ دچار تحریف شده‌اند و برداشت غلط از آن‌ها، زندگی مسلمانان را به انحراف کشانده است. ایشان ذیل بررسی واژه «صبر» این‌گونه می‌فرماید:

«متأسفانه بلای تحریف - که بلای عمومی یا اغلبی واژه‌های اسلامی است - این واژه را بی‌نصیب نگذارده و می‌توان گفت تا حد مسخ و تغییر مفاد و مفهوم، آن را دگرگون ساخته است» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵: ۱).

شهید مطهری نیز همین نگاه را در مقدمه کتاب انسان و سرنوشت تبیین کرده است و تحریف واژه‌های اسلامی را یکی از علل سقوط تمدن اسلامی می‌داند (مطهری، ۱۳۹۶: ۷-۲۷).

نکته بسیار مهم در روش مفردات‌پژوهی این است که ایشان در معنای واژگان تنها به کتاب‌های لغت اکتفا نمی‌کرد؛ بلکه هنرمندی ایشان این بود که معنای واژگان را براساس استعمالات خود آیات قرآن تبیین می‌نمود تا جایی که در مواردی معنای کتاب لغت را قاصر از رساندن معنای قرآنی می‌داند.

آیت‌الله خامنه‌ای درباره روش لغت‌پژوهی خود می‌گوید:

«برای شناختن مفهوم و محتوای صبر و میدان‌هایی که صبر در آن به‌کار می‌آید، یگانه راه ثمربخش آن است که به قرآن و حدیث مراجعه شود و با بررسی و دقت در آن امکان قضاوت درست فراهم گردد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵: ۳).

به‌همین دلیل ایشان در آثار علمی و بیانات عمومی خود، به این مسأله توجه خاصی دارد. برای نمونه ایشان انفاق را به معنای «هزینه کردن و خرج‌کردنی که خلأیی را پُر کند» می‌داند (خامنه‌ای،

۱۳۹۹: ۵۸)، تقوا را به معنای «پرهیزمندی و مراقبت‌کردن» (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۳۷)، صبر را به معنای «مقاومت» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵: ۴)، جهاد را به معنی «درگیری و مبارزه» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۵۱۶) و غفران را به معنای «پُر کردن و التیام دادن خلأ و کمبود روح» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸) می‌داند. همین ویژگی در مفهوم‌شناسی مفاهیم بنیادین دیگر نیز مشاهده می‌شود. برای نمونه معناشناسی ده‌ها لغت در تفسیر سوره برائت دیده می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۴۸).

۷. گسترده‌گی منابع تفسیری

یکی از ویژگی‌های مهم روش تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، منابع تفسیری ایشان است. آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر خود، به‌طور گسترده از دو منبع قرآن و روایات استفاده می‌کند. هرچند ایشان از منابع دیگری مانند عقل و تاریخ نیز استفاده می‌نماید.

سیره آیت‌الله خامنه‌ای در فهم قرآن، تشویق مردم به مراجعه مستقیم به قرآن است. ایشان از دوران جوانی و پیش از انقلاب در تلاش بوده مردم را با خود قرآن و متون دینی آشنا سازد.

برای مثال ایشان وقتی می‌خواهند بحث انفاق را برای مردم تبیین کنند، می‌فرمایند: «من مقید شدم امروز یک مقداری صرف وقت بکنم و آیات را از کلام‌الله مجید استخراج نمایم... مقصود من این است که ما حقایق اسلامی را عادت کنیم که از زبان قرآن و متون اسلامی و حدیث بیابیم و متنی فکر کنیم» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۶/۰۸/۲۹، <https://khl.ikn/f/21502>، بیانات، ۱۳۶۶/۰۸/۲۹، <https://khl.ikn/f/21502>) براساس نظریه ذهن قرآنی، «ظاهر قرآن» مهم‌ترین منبع برای پژوهش‌ها و تفاسیر است، بلکه اساساً قرآن پژوهی و تفسیر قرآن بدون حرکت بر روی الفاظ تا حدودی ناممکن می‌باشد (هدایتی، ۱۴۰۰: ۸۱).

ایشان درباره منبع بودن روایات برای تفسیر قرآن نیز دیدگاه‌های مهمی دارد.

یکی از شاگردان درباره توجه ایشان به روایات تفسیری می‌گوید:

«آقا توجه خیلی عمیقی به حدیث و سنت داشتند. درعین حال معتقد بودند که سهم سنت در فهم دین مورد غفلت قرار گرفته است. نگاه ایشان به حدیث خیلی عمیق‌تر از تصور رایج بود» (مصاحبه، مهدوی‌راد، ۱۳۹۰/۶/۱، <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=17070>).

برای نمونه در تفسیر سوره برائت که اکنون به چاپ رسیده است، موارد متعددی از کاربرد روایات را در تفسیر قرآن مشاهده می‌کنیم (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۵۴).

نتیجه‌گیری

تبیین فعالیت‌های تفسیری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در مشهد مقدس، ابعاد مهمی از تاریخچه جریان‌های تفسیری را آشکار می‌کند. پژوهش حاضر با تحلیلی گسترده، سیر تاریخی جریان

تفسیری مشهد را کشف و تصویر روشنی از تلاش‌های معظم‌له در جریان‌سازی قرآنی تفسیری کشور ارائه داده است.

پژوهش حاضر این نکته را آشکار کرد که جریان تفسیری که آیت‌الله خامنه‌ای آن را گسترش داد، نوع خاصی از تفسیر اجتماعی بود که از آن به نام «تفسیر مبارزاتی» یاد می‌کنیم. رویکردی که کاملاً در تقابل با رویکردهای مبارزاتی آن دوران قرار داشت. این جریان تفسیری چنان کارآمد بوده است که در کنار ویژگی‌ها و امتیازات شخصیتی و علمی آیت‌الله خامنه‌ای سبب شد، او را خمینی مشهد بنامند.

به طور خلاصه سیر تاریخی تفسیر مشهد را می‌توان این‌گونه ترسیم کرد: الف) دوره زمانی سال‌های ۴۳ تا ۴۷: آغاز این دوره تفسیر مصادف با ماه مبارک رمضان بود و ایشان تفسیر سوره مبارکه مائده را شروع نمود. این جلسه تفسیری فقط یک ماه طول کشید. ب) دوره زمانی سال‌های ۴۷ تا ۵۳: در این دوره زمانی، سه‌گونه فعالیت تفسیری داشتند: ۱. درس تفسیر رسمی: این درس از سال ۱۳۴۷ برای عده‌ای از طلاب حوزه علمیه مشهد آغاز شد. آغاز این جلسات مجدداً از سوره مائده بود. این درس بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ به دلایلی، کم‌وبیش به تعطیلی کشانده می‌شد. در سال ۱۳۵۲ به مسجد قبله منتقل گردید و پس از چند ماه دوباره به مدرسه میرزا جعفر بازگشت. آیت‌الله خامنه‌ای در سال ۱۳۵۳ دستگیر و به زندان تهران منتقل شد. ساواک بعد از بازگشت ایشان در اوائل شهریور ۵۴، درس تفسیر را برای همیشه تعطیل کرد. ۲. جلسه تفسیر عمومی: این جلسه هم‌زمان با درس تفسیر رسمی مدرسه میرزا جعفر برگزار می‌گردید و به نام جلسه تفسیر دانشجویی معروف بود. آغاز آن در سال در پائیز ۱۳۵۱ از مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام بود. پس از آن در آذر ۱۳۵۲ به مدت ۴ ماه به مسجد کرامت منتقل شد. سپس در نیمه اسفند ۱۳۵۲ دوباره به مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام بازگشت. در مهرماه سال ۱۳۵۳ هم‌زمان با ماه مبارک رمضان بحث «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن» را مطرح نمود. این جلسات نیز به خاطر زندانی شدن در دی‌ماه ۱۳۵۳ تعطیل شد. در نهایت پس از آزادی از زندان تهران، در سال ۵۴ به طور کامل توسط ساواک تعطیل گردید. ۳. تفسیر خانگی: این جلسات، کم‌وبیش از زمان ورود ایشان به مشهد در سال ۱۳۴۳، در منزل معظم‌له برگزار می‌شد. ج) دوره زمانی سال‌های ۵۴ تا ۵۷: در این دوره گزارشی از جلسه رسمی تفسیر وجود ندارد؛ اما برخی گزارش‌ها حاکی از جلسات مخفیانه تفسیری است. همچنین ایشان کتاب طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن را به صورت مخفیانه و با نام مستعار سید علی حسینی منتشر کرد.

یافته‌های دیگر پژوهش نشان می‌دهد آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۴۷ تا ۵۳ آغازگر جریان تفسیری بودند که در آن زمان در تمام کشور بی‌نظیر بود. جلسات و دروس تفسیری ایشان در مشهد در دورانی آغاز شد که هیچ درس تفسیری جدی و قابل‌توجهی در حوزه و عموم مردم وجود نداشت. رویکرد مبارزاتی در تفسیر، ابتکارات معظم‌له در بیان تفسیر، جریان‌ساز بودن محتوای تفسیر و بازخوانی مفاهیم بنیادین قرآنی، جزء مهم‌ترین امتیازات دروس و جلسات تفسیری ایشان بوده است. همین ویژگی‌ها، جلسات تفسیری ایشان را به بزرگ‌ترین اجتماعات مذهبی کشور در آن دوران تبدیل کرده بود.

منابع

الف) منابع مکتوب

- اسناد ساواک، آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)
۱. انصاری‌زاده مرتضی (۱۴۰۱). مسجد رهبر (تاریخ شفاهی مسجد کرامت). تهران: دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی. راه یار. چاپ چهارم.
  ۲. خامنه‌ای سیدعلی (۱۳۹۸). خون دلی که لعل شد (خاطرات حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای مدظله‌العالی از زندان‌ها و تبعید دوران مبارزات انقلاب اسلامی). ویراستار: آذرشب محمدعلی. مترجم: محمدحسین باتمان‌غلیج. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ سوم.
  ۳. بهبودی هدایت‌الله (۱۳۹۲). شرح اسم (زندگی‌نامه آیت‌الله سیدعلی حسینی خامنه‌ای). تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی. چاپ دوم.
  ۴. پاکتچی احمد (۱۳۹۱). روش تحقیق (با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث). تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. چاپ اول.
  ۵. خامنه‌ای سید علی (۱۳۹۰). انسان ۲۵۰ ساله (بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی سیاسی مبارزاتی ائمه معصومین). تهران: مؤسسه ایمان جهادی. چاپ اول.
  ۶. خامنه‌ای سیدعلی (۱۴۰۱). بیان قرآن (تفسیر سوره بقره). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ اول.
  ۷. خامنه‌ای سید علی (۱۳۹۶). بیان قرآن (تفسیر سوره مجادله). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ دوم.
  ۸. خامنه‌ای سید علی (۱۳۶۲). دیدگاه‌ها. قم: انتشارات تشیع. چاپ اول.
  ۹. خامنه‌ای سید علی (۱۳۶۰). درست فهمیدن اسلام. تهران: حزب جمهوری اسلامی. چاپ اول.
  ۱۰. خامنه‌ای سید علی (۱۳۹۹). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن تهران: مؤسسه ایمان جهادی. چاپ بیست‌وششم.
  ۱۱. خامنه‌ای سید علی (۱۳۹۸). غناء و موسیقی (متن درس خارج فقه رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در موضوع غنا و موسیقی). تهران: نشر فقه روز وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ اول.
  ۱۲. خامنه‌ای سید علی (۱۳۸۵). گفتاری در باب صبر. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. چاپ دوم.
  ۱۳. خامنه‌ای سید علی (۱۳۹۳). مروری بر مبانی، روش و قواعد تفسیری حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در تفسیر سوره توبه. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ اول.
  ۱۴. خامنه‌ای سیدعلی (۱۳۹۷). هم‌زمان حسین (علیه‌السلام) (۱۰ گفتار در تحلیل مبارزات سیاسی امامان معصوم: از آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در سال ۵۱). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ دوم.
  ۱۵. خامنه‌ای سیدعلی (۱۳۹۶). بیان قرآن (تفسیر سوره برائت). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ اول.
  ۱۶. خواجه زهرا (۱۳۹۴). بررسی روش تفسیری آیت‌الله‌العظمی سید علی خامنه‌ای. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه علوم و معارف قرآن.

۱۷. قزلی مهدی (۱۴۰۲). زندگی اینجاست (کوتاه‌هایی از زندگی آیت‌الله سید جواد خامنه‌ای رحمه‌الله‌علیه). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ سوم.
۱۸. مطهری مرتضی (۱۳۹۶). انسان و سرنوشت. تهران: انتشارات صدرا. چاپ پنجاهم.
۱۹. ولایتی علی‌اکبر (۱۳۹۲). دائرة المعارف بزرگ اسلامی. جلد بیست و یک، مدخل خامنه‌ای آیت‌الله سیدعلی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. چاپ اول.
۲۰. مهرداد سیدعلیرضا (۱۴۰۱). متولد چهل و دو (خاطرات مرحوم حاج علی آقا شمقدری). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ اول.
۲۱. هدایتی برات محمد (۱۴۰۰). نظریه ذهن قرآنی (کارآمدی قرآن در جامعه معاصر براساس اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای مدظله‌العالی). قم: چاپ اول.

ب) منابع اینترنتی

۲۲. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در خطبه‌های نماز جمعه تهران. ۱۳۶۶/۰۸/۲۹، <https://khl.ink/f/> ۲۱۵۰۲
۲۳. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار اعضای دفاتر نمایندگی رهبری در دانشگاه‌ها. ۱۳۸۹/۰۴/۲۰، <https://khl.ink/f/> ۹۷۲۰
۲۴. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار اعضای دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. ۱۳۷۶/۰۸/۱۳، <https://khl.ink/f/> ۲۴۷۷۰
۲۵. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار با دانشجویان و اساتید دانشگاه‌های استان کرمان. ۱۳۸۴/۰۲/۱۹، <https://khl.ink/f/> ۳۲۹۰
۲۶. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از دانشجویان. ۱۳۷۹/۰۹/۱۷، <https://khl.ink/f/> ۲۴۶۶۱
۲۷. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از دانشجویان. ۱۳۹۴/۰۴/۲۰، <https://khl.ink/f/> ۳۰۲۵۵
۲۸. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد. ۱۳۸۶/۰۲/۲۵، <https://khl.ink/f/> ۳۳۸۳
۲۹. پیام رهبر معظم انقلاب اسلامی به یادآوری آیت‌الله سیدهاشم میردامادی نجف‌آبادی. ۱۳۹۴/۰۱/۲۵، <https://khl.ink/f/> ۲۹۴۴۶
۳۰. جلسه رونمایی از تفسیر سوره براءت در دانشگاه علوم اسلامی رضوی. ۱۴۰۱/۰۳/۱۴، <http://khorasannews.com/?nid=&type=۷&pid=۲۰۹۵۶>
۳۱. خامنه‌ای سید علی، سوابق مبارزاتی استاد خامنه‌ای بقلم ایشان. ۱۳۸۹/۰۶/۲۷، <https://fa.abna.com/story/۲۴> ۱۹۴۰۴۰
۳۲. خامنه‌ای سید علی، درست فهمیدن اسلام، سخنرانی در جمع جوانان حزب جمهوری اسلامی اهواز. ۱۳۵۸، <https://sahebnews.ir/> ۱۶۵۹۱۹
۳۳. عابدی احمد، یادداشت تحلیلی درباره کتاب طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. ۱۳۹۹/۰۴/۲۲، <https://khl.ink/f/> ۴۶۰۳۲
۳۴. گفت‌وگوشنود صمیمانه رهبر انقلاب با جمعی از جوانان و نوجوانان. ۱۳۷۶/۱۱/۱۴، <https://khl.ink/f/> ۲۸۷۳

۳۵. مصاحبه رهبر معظم انقلاب اسلامی با شبکه دوم تلویزیون درباره خاطرات دوران مبارزات انقلاب اسلامی.

۲۰۶۱۶۶ <https://khl.ink/f/>، ۱۳۶۳/۱۱/۱۱

۳۶. مصاحبه رهبر معظم انقلاب با صداوسیما پس از مراسم تحلیف. ۱۳۶۰/۰۷/۱۹، <https://khl.ink/f/>، ۲۰۶۱۴

۳۷. مهدوی‌راد محمدعلی. باید دانش بشری را به نهج‌البلاغه عرضه کرد. ۱۳۹۰/۰۶/۰۱،

۱۷۰۷۰ <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=>

۳۸. مهدوی‌راد محمدعلی. گفتگو با خبرگزاری ایبنا، ۹۷/۰۲/۱۴، <https://www.ibna.ir/vdchkvnx>، n-۲۳

.html۲md.tft

مصاحبه‌ها

۳۹. مصاحبه مؤلفان با حجت‌الاسلام والمسلمین محمدباقر فرزانه، مشهد، ۱۴۰۲.

۴۰. مصاحبه مؤلفان با حجت‌الاسلام والمسلمین حسن ربّانی‌راد فردوسی، مشهد، ۱۴۰۲.

۴۱. مصاحبه مؤلفان با حجت‌الاسلام والمسلمین ابراهیم تقوی‌فر، مشهد، ۱۴۰۲.

۴۲. مصاحبه مؤلفان با حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر نوایی، مشهد، ۱۴۰۲.

۴۳. مصاحبه مؤلفان با دکتر سیدحسین فتّاحی معصوم، مشهد، ۱۴۰۲.